

SOK, DE NEM MINDEN

Esterházy Péter: Hahn-Hahn grófnő pillantása

„Nem mondom, hogy a szemrehányás nem jogos, de nem is kérek kegyelmet. De tudhatná, én én vagyok, következképp arra megyek, amerre tudok. (Goethe úr megy arra, amerre akar...) Maga hiába akar valamit tőlem. Valamit mindenki akar. Megengedem, válogasson belőlem, s ha nem tud, hát vonja meg a vállát.”

Esterházy új regényének egy idézet a kiindulópontja. Aligha meglepő ez a huszadik század végén, amikor a művész különösen hajlamos arra, hogy válogasson a múlt emlékeiből. Minél több szöveg válik hozzáférhetővé, annál inkább közkincsnek számítanak. Nem a felhasználás ténye, inkább az alkalom a fontos. A fenti idézetet akár úgy is olvashatom, mint az alkotó intését az olvasóhoz. Annál is inkább, mivel a regény több részlete is azt sugalmazza, hogy csakis a kivételes lángelme akarhat valamit, ha egyszer valaki nem az, ne törekedjék ilyesmire, mert számára a bátorság éppen annyit tesz, mint nem akarni. Csakis a közönségesség akar mindig valamit.

Zokszó nélkül veszem tudomásul ezt az üzenetet. A jelentős alkotó halad valamilyen irányban. Értelmezője nem mindig látja helyesen ezt az irányt, pontosabban a maga gyarló módján mindig elő akar írni ilyet a művész számára. Esterházy a *Hahn-Hahn grófnő pillantását* írva kétségkívül más célt tűzött ki maga elé, mint korábban. Ez mindenképpen figyelmet érdemel, hiszen vannak jelentős írók, akik minden alkotásukat néhány rögeszme jegyében hozzák létre.

A regény címe is abból a Heine-levélből származik, amelyet idéztem. A költő azt állítja, hogy a nőírók egyik szemüket a papírra függesztik, a másikat mindig egy férfiúra. „Kivétel Hahn-Hahn grófnő, aki félszemű.”

Hogy értendő ez a cím? Lehetséges, hogy egyszerűen azt hivatott közölni, hogy a regény szerzője a pontos célzás érdekében ki szeretné iktatni a bizonytalanságot, amely a kétféle szemszögből tekintés velejárója? A papírra igyekszik összpontosítani figyelmét, a mondatért fohászodik, mondatokra emlékezik, ahelyett hogy a közönség tekintetét fűrkészne? Nem hiszem, mert egyfelől Esterházy ritkán éri be egyértelműséggel, másrészt nagyon is figyel mindarra, ami körülötte történik Magyarországon. Értelmiségi föladatot is vállal, összhangban a közép-európai hagyománnyal és ellentétben a Nietzsche szellemében fogant szemlélettel, mely szerint a kultúra nem azonos a művészettel, a Kulturträger céljai ellentmondanak a Kunstträger törekvéseinek.

A regényben utóbb a grófnő vak szemének a pillantása kerül szóba, ami óhatatlanul is talányossághoz vezet. A vak szem átvitt értelemben mélyebben láthat. Elképzelhet például egy olyan Közép-Európát, amely szemmel nem érzékelhető.

A jó cím vagy egyértelmű, vagy éppenséggel rejtvénytű. A „Hahn-Hahn grófnő pillantása” érdekes cím. A könyv elolvasása előtt a legtöbben inkább csak a hím- s nőnem közötti ellentmondásra figyelünk föl. A regény utolsó szavainak elolvasása után többet, sokat tudunk, de nem mindent.

1963. június 28-i eseménnyel kezdődik a történet. Az elbeszélő azt idézi föl, tizenhárom éves korában mint utazott Bécsbe, hogy azután dunai kirándulást tegyen nagynénje férjével, egy bizonyos Robertóval. Visszaemlékezésről van szó, hiszen a törté-

netmondó többször is utal az eltelt időre. Talán nem véletlen, hogy olykor e célzások is a látásra vonatkoznak: „akkor még nem voltam rövidlátó, tehát láttam, amit láttam, csak hinni nem hittem” – jelenti ki egy ízben. Óhatatlanul is arra lehet gondolni, az öregedés – mely fontos szerepet játszik a regényben – a külső, közvetlen érzékelést a belső látás, a közvetett szemlélődés rovására szorítja vissza. A lelki szem többet lát, mint a testi.

A második fejezet azután átvált egy közelebbi múltra: „Néhány évvel ezelőtt” megtörténeteket beszél el. Az elsőnél tizenhét évvel későbbi második bécsi tartózkodás a múlt keresése. A második dunai út már sokkal teljesebb igényű, de át- meg átszövik az elsőnek emlékei.

Ismét más időbe vezet a harmadik fejezet. Itt kerül sor annak a levélnek idézésére, melyet Heine Marxnak írt, s melyben szó esik Hahn-Hahn grófnőről. Mondhatnám azt, hogy a regény történése úgy bontakozik ki, mint e háromféle idő összjátéka, de ez egyszerűsítés volna, hiszen a kilencedik fejezet Hindemith életéhez, 1990-ből 1921-be vezet vissza, a hatodiknak közepén pedig a beszédhelyzet változik meg. Az első személy helyébe harmadik kerül, s ettől kezdve rendszeresen visszatérnek az „Utazó” beszámolója a megbízónak, aki időnként táviratban fejezi ki elégedetlenségét vagy kívánságait. A párbeszéd sajátos formája alakul ki: az elbeszélő társalog történetének befogadójával, s ket-tejük viszonya némileg arra emlékeztet, ahogyan Esti Kornél feleselt a barátjával, aki társszerzője akart lenni.

Esterházy rendszeres olvasóit nem lepi meg, hogy ebben a művében is a nyelv sokoldalú művészenek bizonyul. Aki szerette korábbi könyveit, ezúttal is bőven talál kedvére való mondatokat, amelyeket azután használni fog a megfelelő alkalomkor. Lehetetlen nem élvezni a szójátékokat, a kiferdített idézéseket, a fennkölt és alpári keverését, ugyanannak a kifejezésnek különféle továbbviteleit s a motivikus kapcsolatokat. Az Utazó „két előétel közt szereti szórni a tárgyi apróságokat”, s az anekdoták többsége is mulatságos. Az elbeszélő a „már akinek ez mond valamit” kifejezés ismételtetésével teremt meg olvasóját. Elképzelem a (talán nem is távoli) jövő művelődéstörténetét, mint fog dúskálni az anyagban, amelyet e regény kínál majd számára a huszadik század végének Magyarországról.

A *Hahn-Hahn grófnő pillantása* önértelmező regény: saját maga elkészüléséről (is) szól. Az alcímben megjelölt utazás – „lefelé a Dunán” – nemcsak a halál felé vezető sorsnak, de az írásnak is a metaforája. Az Utazó önmaga azonosságát s azt fürkészi, hová is tart: „Azt kérded, azért utazom-e, hogy újra átéljem a múltamat? Válaszom ez lenne: *A távol nem más, mint negatív tükör. Az utazó felismeri azt a keveset, ami a sajátja, miközben felfedezi azt a sok mindent, amit nem ért el, de nem ér el soha.*”

A Duna nemcsak annyiban irányítja az utazót, hogy összekapcsolja egy széttartó viláág részeit, de egyúttal jelképezi a németiség vonzódását a tőle keletre fekvő térséghez. Leleplezi egy látszólag rendszerető nép félelmetes vonzódását a zűrzavarhoz. Esterházy tökéletesen tisztában van e kettősség rettenetes történeti következményeivel, ám mégis egyértelműen a német kultúra vonzáskörében él. Az ellentmondást úgy igyekszik feloldani, hogy arra hivatkozik, éppen azért képes legjobban ostorozni saját nemzetét a német, mert nagyot vétkezett. A zsidó származású Heine lesz a németiség lelkiismerete s a hazáját szidalmazó Thomas Bernhard a hazafias író.

Az ő példájukat próbálja követni Esterházy, amikor a közép-európaiak személyessége helyett a nyugatiak tárgyiasságára törekszik. Az első személyt azért váltja föl a harmadikkal, hogy az Utazó kívülről nézhesse szülővárosát, mintha egyetlen szót sem értené magyarul, és semmit sem tudna az országról. Széchenyi szellemét igyekszik követni. Ismételten fölidézi a Lánchíd megrendelőjét s a Vaskapu áttörésének megtervezőjét. Valószínűleg maga is tudatában van annak, mennyire élesen ismerte föl a *Hunnia* szerzője, hogy magyar nem láthatja kívülről saját nemzetét. Talán ezért is idézi Esterházy a magyarok nagyzási hóbortját gúnyoló Grillparzert s az angol közíró, Garton Asht. Kicsit

kétkedve fogadom, hogy ők ketten a nemzeti elfogultság nélküli szemléletet képviselnék, mert az általam is szeretett drámaíró végül is osztrák volt, Garton Ashnek pedig (ha nem csalódom) lengyel a felesége, s ő hajlamos e rokonszenves nemzet távlatából megítélni a közép-európai kérdéseket.

Esterházy regényének egyik részlete szerint Európában kétféle, nyugati s keleti kulcslancs él. Természetesen az utóbbinak veszedelmesebb a csípése. Az Alpok a határvonal, de – ismét csak jellemző módon – Magyarországon mindkét változat előfordul. A regény főszereplője nemcsak térben, időben is utazik. Egyszerre akar régi s korszerű lenni. Voltaképpen az időt is térbe vetíti ki. A múlt rétegei egymásba csavarodnak, az elbeszélő mintegy összepréseli őket. Az utazó Grillparzerral s Lady Montaguval egy hajón találja magát, s az angol hölgy folyvást Joseph Conradot olvassa. A Hitlerről szóló jelenetben a Stasi is szerepel, a vasfüggöny kifejezést először Trianon egyik francia előkészítője használja. Esterházyt nem a természet, hanem a történelem, Mauthausen és az Andrássy út 60.; a Dunába belőtt magyar zsidók s a folyó torkolatához kitelepített erdélyi magyarok példája, a török és német, a magyar és szerb kegyetlenkedés foglalkoztatja. A közép-európai szétéredettség megnyilvánulásait Danilo Kiš betegsége s halála rekeszti be, mely a jugoszláv összetartozás szertefoszlását jelképezi a regényben.

A jelen távlatából nézve a Monarchia is megszépül. Elvალaszthatatlan a családtörténettől, ez pedig itt is a folytonosság záloga marad, akár Esterházy korábbi műveiben. Az önéletrajzi hős számára a szülők jelentik az életre szóló élményt: az első fejezet címe az apa rendreutasító kijelentését idézi („Ne csácsogj. Növeled a káoszt.”), az utolsó pedig az anya halálának évfordulóját idézi föl.

A szülők képviselte folytonosság halvány visszfényeként jelenik meg a Monarchia emléke. Hiányát a helyén támadt üresség és összevisszaság tanúsítja. Még Bécs is szürkév, középszerűvé, vidékiessé vált az Utazó szemében, mióta már nem a birodalom központja. Az elbeszélő a kiürült formák, a formalitás világaként látja az osztrák fővárost. Nem tudja egységben látni Európa középső részét. Foglalkoztatja a hely szelleme, de úgy véli, megszépítő torzítás mást föltételezni, mint zűrzavart a földrésznek abban a részében, ahonnan kivonultak a szovjet csapatok. „Szerintem Közép-Európa nem más, mint egy szépséges szép üveggolyó, melyet Kundera talált ki magának párizsi magányában és bánatában. (...) Egy időben volt is egy társasági játék, adták körbe néhányan az üveggolyót, kicsit fogdosták, aztán továbbgurították.”

A térség állapota Magyarország helyzetére is rányomja bélyegét. Az egymáshoz közelálló eltávolodtak, amint „megszűnt a külső erő, amely egymáshoz préselte az embereket.” Ha a Kádár-rendszer holtág volt, az új állapot röviden így jellemezhető: sok, de nem minden.

Posztmodern helyzetben volnánk? Az olvasó kétféle választ kap e kérdésre. Az utazás fejlődésregényszerű szerkezete azt sugallja, hogy kell léteznie Európának s történelemnek – amint Heine állította a regény elején idézett levélben. Amikor az Utazó belfertőzést kap a hajón, állapotának a leírását a posztmodern jelszavak kicsúfolására használja föl: „Behűződván kajütöm részterébe azonnal fölfogtam a posztmodern életérzés dezintegrációs törekvéseit, azt, hogy csak kontingens, decentrált és szétartó »rendszereket« ismer el.”

E torzképet azonban rögvest komolykodó, sőt talán komoly fejtegetés követi. Az Utazó arról ad számot, hogy eltörölte az „én”-t, s „beszédmódokból, közmondásokból, értelmetlen vonatkozásokból, árnyalatnyi, nevesincs finomságokból” rakja össze az embert, mivel „szerteséjjel van gondolva a világ, hazudott a mítosz”. Lehetetlen teljesen komolytalannak venni a „bricolage” eszményének e megfogalmazását, hiszen a könyv számos részlete megerősíti – még azoknak a Gerbeaud-ban üldögélő öregeknek a képe is, „akik őrzik ezt az időt, amely az övéké (övék?) volt, és amely már nincs.”

Esterházy munkásságát már korábban is egyaránt jellemezte a posztmodern szemlé-

let elfogadása s tagadása. Vannak felfogásának olyan elemei, amelyek lehetőséget adnak e két magatartás összebékítésére. Az újrafelfedezés eszményét egyaránt vallhatja magáénak értékőrző s posztmodern művész. Írásmódjának más jellemzői azonban már aligha tekinthetők egyformán érvényesnek a kétféle távlatból. Ha kilépek a posztmodern szemléletből, műfajtalannak kell látnom a „kitaláltak” s „nem kitaláltak” a keverését a *Hahn-Hahn grófnő pillantása* című regény lapjain. Ebben az esetben azt kell mondanom, hogy vannak olyan megnyilatkozások e könyvben, amelyek nem a teremtett világ részei, de kiszólások. Igazságértékük nem az alkotó képezet teremtette világra vonatkozik. Másszóval, a regényíró olykor az értekező váltja föl.

Felelős-e s milyen arányban a magyar lakosság azért, ami 1948 s 1989 között történt? Az értekező feladata, hogy választ keressen e kérdésre. Esterházy-rangú alkotó akár fölül is emelkedhet ilyen kérdésen, mint ahogy a politikai felfogások ellentétein is. Különösen akkor, ha regényt ír. Joyce jobbra tartózkodott attól, hogy véleményt nyilvánítson hazája függetlenségéről. Az általa teremtett regényvilág győzi meg az olvasókat az ír kultúra nagyszerűségéről. Esterházy – kihez élő prózaíróink közül oly kevesen foghatók – természetesen megengedheti magának, hogy figyelmen kívül hagyja az őt ért bírálatokat – beleértve e sorok írójának megjegyzéseit is.

„Tiszta” irodalom nem létezik. Ha azonban túl sok szüremkedik be egy regénybe az írónak a politikai helyzetre vonatkozó nézeteiből, akkor kissé közel kerülhetünk ahhoz, amit maga Esterházy „alkalmazott művészetnek” nevezett. A könyv olvasása közben olykor észrevettem, hogy egyetértek némely megállapítással. Nagy regényekben ritkán találok olyan kijelentéseket, amelyek hasonló hatást tesznek rám.

Mindez nem vonatkozik azokra a részekre, melyek megjelenítik a legutóbbi két év változásait. Az *Utazó* a bemutatkozáshoz biggyesztett függelékben a rajta már-már úrrá levő gyűlölettel folytatott küzdelméről ad számot, amelyet a szeretet ünnepén, 1989 karácsonyán érez, mikor a képernyő előtt ül, s egy vele egykorú temesvári férfi szűkszavú beszámolóját hallja gyerekének meggyilkolásáról. A kifejezésnek ennél is nagyobb összetettségét találok a könyv utolsó fejezeteiben. „Tarkovszkij-parafrazisként” jelenik meg Románia. A piszok és szegénység tömör, s ezért is roppant nyomasztó látomása csak bevezeti annak elbeszélését, mint látogatja meg a regény főszereplője két székely ismerősét egy kis faluban. A református gondolkozásmód idegen számára, és a szigorúbb életfelfogás sem igazán nyeri meg tetszését. Az viszont már elgondolkoztatja, hogy az erdélyi magyarok önsajnálattal nélkül, tapintatosan és szerényen beszélnek a szenvedésről. Irigységgel tölti el, amikor a két fiú elmeséli, hogy börtönévei után apjuk lemezjátszót vett számukra a fogságban keresett pénzén, s Mozart g-moll szimfóniáját tette föl. „Mozartot, hogy legyen kedvünk élni, de a g-moll-t, mert nem akart megkímélni semmitől.”

A regény utolsó fejezetei tele vannak fohással azért, hogy az elbeszélő befejezhesse a Dunáról szóló regényét. A két székely fiú elvezeti a folyó torkolatvidékéhez, ahová korábban kitelepítették őket. Az *Utazó* ismét küzd a gyűlölettel, amely a szenvedés okozói ellen ébredt föl benne. Anyja halálának évfordulóján erősen fáj a feje. Egy román kislány közeledik hozzá, s ő annak ölébe hajtja a fejét. A tengerbe ömlő folyó utolsó szavai így szólnak: „Wenn man nicht weiter kann, hört man einfach auf”.

A regények zárata általában vagy tematikus, vagy formai. A *Hahn-Hahn grófnő pillantása* hosszan s fokozatosan előkészített befejezésében e kétféle megoldás szerencsésen ötvöződik, s olyan hibátlan összhangba kerül egymással, mely még a jelentős alkotónak is csak a kegyelem kivételes pillanataiban adatik meg. (*Magvető*, 1991)